Olosz Levente

Mentési hálózatok szerepe a magyar zsidóság mentésében

Bevezetés

A holokauszt több évtizedes tudományos kutatásában a mentések és ellenállás kérdései, döntően izraeli intézményekhez vagy szervezetekhez kötődve, az emlékezetpolitika szférájában teljesedtek ki. Kiemelkedő példa erre a Jád Vásem intézménye és az általa létrehozott Világ Igaza kitüntetés.[1] A tudományos kutatás az emlékezetpolitikai kliséket csupán az 1970-es évektől kezdte felülvizsgálni, azonban az egyéni, illetve bizonyos csoportok köré épülő hősi mítoszépítés továbbra is a historiográfia domináns áramlata maradt. Ez a tendencia a mai napig megfigyelhető történészi munkákban és emlékezetpolitikai eseményekben. Mark Roseman, az Indiana University professzora, éleslátóan hívta fel a figyelmet erre a jelenségre a mentések új irányvonalairól szóló konferencián.[2] Szerinte a tudósok egészen a közelmúltig leginkább „az emlékezet megmentéséről" beszéltek – vagyis a közvélemény emlékezési igénye határozta meg a mentések kutatását –, szemben „a történelem megmentésével", mely a valós történelmi tények feltárására és megőrzésére törekszik.[3] Ez a megállapítás Magyarország kapcsán is helytálló, mivel itt a semleges államok diplomatáinak mentései kaptak kitüntetett figyelmet, olyannyira, hogy a legfontosabbak nevét (Raoul Wallenberg, Carl Lutz vagy

1 Koepp, Roy G. „Holocaust Rescuers in Historical and Academic Scholarship" in Ari Kohen – Gerald J. Steinacher (szerk.). *Unlikely Heroes: The Place of Holocaust Rescuers in Research and Teaching,* Lincoln – London: University of Nebraska Press, 2019. 17–18. https://doi.org/10.2307/j.ctvd58t29.4

2 Matthäus, Jürgen – Mark Roseman. *Jewish Responses to Persecution: 1933–1938,* Lanham – Boulder – New York – London: Rowman & Littlefield, 2010. https://doi.org/10.5771/9780759119109

3 Richter, Ida. „Tagungsbericht: New Approaches to the Rescue of Jews during the Holocaust: History, Politics, Commemoration" in *H-Soz-Kult,* 2021. május 8. www.hsozkult.de/conferencereport/id/fdkn-127495 letöltve: 2024. június 20.

DOI: https://doi.org/10.70928/holokauszt80.2024.10

Friedrich Born) közterületek őrzik. Pedig a Magyarországon tevékenykedett „embermentő" diplomaták esetében is kimutatható az emlékezetpolitika torzító hatása.[4]

Ugyanakkor a közelmúltban megjelent új történelmi kutatások nyomán elindult egy „mentési fordulat", amely a mentések kapcsán olyan kérdésekkel foglalkozik, mint a zsidók aktív szerepvállalása, a szürke zónák, a hálózatok fontossága és a mentések keretezése a háború utáni időszakban.[5] Ezzel a magyarországi mentések történetében is megjelent az a kritikai szemlélet, amely már vizsgálja az egyéni „hősök" mögötti politikai-gazdasági motivációkat, a bemutatja a hálózatok szerepét, valamint árnyalja a hagiografikus életrajzokat.[6] A jelen tanulmány követi az itt kijelölt utat, azáltal, hogy a magyarországi cionisták által kezdeményezett mentések rendszerszintű elemzését tűzte ki célul. Ehhez az elmúlt két évtized egyik legdinamikusabban fejlődő tudományos módszerét, a kapcsolatháló-elemzést hívja segítségül.

A hálózatkutatás önmagában egy komplex terület, amelynek társadalomtudományi alkalmazása is széles körű, interdiszciplináris elméleti és gyakorlati hátteret igényel. Ezért is végzik az ilyen kutatásokat rendszerint kutatócsoportok keretében. A szilárd elméleti háttér és a korlátozott kutatási kapacitás miatt a jelen kutatás a hálózatkutatás legegyszerűbb ágát, a gráfelméletet használja.[7] A gráf egy matematikai struktúra, amely pontokból és élekből áll. A pontok az egyéneket, szervezeteket vagy egyéb, a mentésekben részt vevő entitásokat jelölik, míg az élek a közöttük lévő kapcsolatokat

4 Dick, Michael. „Raoul Wallenberg: The Making of an American Hero" in Kohen – Steinacher, 2019, 110–138. https://doi.org/10.2307/j.ctvd58t29.8

5 Richter, 2021; Middleton-Kaplan, Richard. „The Myth of Jewish Passivity" in Patrick Henry (szerk.). *Jewish Resistance Against the Nazis*, Washsington: Catholic University of America Press, 2014. 3–26; Yehuda Bauer. *Rethinking the Holocaust,* New Haven: Yale University Press, 2002. https://doi.org/10.2307/j.ctt7zswcf.5

6 Kende Tamás. *Embermentés, vagyonmentés, státuszmentés 1944–1945-ben Sztehlo Gábor emlékezetében*, Budapest: Kronosz Könyvkiadó Kft., 2023; Paroz, Jean-François. *Die humanitäre Diplomatie von Carl Lutz und die anderen neutralen Diplomaten in Budapest im Sommer 1944*. Az Andrássy Tudományegyetemen elhangzott előadás leirata. 2022. április 6. 11–15. Erbelding, 2018; Cherry, Robert. „Raoul Wallenberg: Savior of Hungarian Jewry" in *Midstream,* April 1995, 17–21.

7 Társadalomtudományi alkalmazásáról lásd például: Galambosné Tiszberger Mónika. *A hálózatkutatás módszertani vizsgálati lehetőségei – szakirodalmi összefoglalás*, Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 2015. 5–8.

jelképezik.[8] A magyarországi cionista mentések esetén a gráfhálózatban az egyes szervezeteket vagy csoportokat pontok jelölik, míg a köztük lévő, éleknek nevezett kapcsolatokat vonalak. Kapcsolatnak minden olyan, fent említett interakció számít (levelezés, személyes találkozó, távirat, ismert telefonbeszélgetés, látogatás), amely a vizsgált időszakban legalább három alkalommal megvalósult két pont között. Természetesen egyes pontok között (például a Mentőbizottság és a Palesztina Hivatal) a három interakció elenyészőnek számított, azonban a háborús állapotokra tekintettel más pontok (például a magyarországi és svájci Hásomer Hácáir közti levelezés) esetében igen komoly kihívást jelentett.

A viszonyok tartalmán a hálózatok kötőerejének „lényegi" sajátosságait kell érteni. Esetünkben ezek az információ, a pénzügyi támogatás és a hatalmi relációk (instrukciók, viták). Információn értendők a politikai kapcsolatok, nyomásgyakorlás, kérések vagy informális kapcsolattartás is. A pénzügyi támogatás nemcsak konkrét pénzösszeg átadásaként értendő, hanem logisztikai segítségként, visszafizetési ígéretként vagy a Háborús Menekültügyi Hivatal (War Refugee Board, WRB)[9] által kiadott tanúsítványok formájában, amelyek lehetővé tették, hogy a szövetséges országokban székelő segélyezési szervezetek saját pénzügyi forrásaikat az ellenséges államokban felhasználják. A hatalmi relációk a hálózatban lévő kapcsolatok azon jellegét jelölik, amelyek az erőforrások, a döntéshozatal és a befolyás elosztását és irányítását érintik. Esetünkben a hatalmi relációk jelölhetik például az instrukciók kiadását, a viták rendezését, a döntéshozatalt, a befolyásgyakorlást és az irányítást.

A kapcsolatok irányítottsága szempontjából esetünkben irányítatlan hálózatról beszélünk, ahol az élek szimmetrikusak, és mindkét irányban létezik kapcsolat a pontok között. A módszertani korlátokból fakadóan az élek súlyozására itt nincs lehetőség, sem dinamikus változók felrajzolására. A megrajzolt és elemzett kapcsolatháló egy statikus, 1944. május és június közötti állapotot mutat. A kapcsolati háló elkészítéséhez a jelzett szervezetek és csoportok korabeli levelezését, szervezetek hivatalos iratait (kommünikék, jelentések, adminisztrációs iratok), elenyésző mértékben visszaemlékezéseket, valamint a kiterjedt történeti feldolgozásokat használom.

---

8 Barabási Albert-László. *Behálózva. A hálózatok új tudománya,* Budapest: Libri Kiadó, 2013. 12–15.

9 A Franklin D. Roosevelt elnök által 1944 elején létrehozott Háborús Menekültügyi Hivatal azt a feladatot kapta, hogy segítséget nyújtson a tengelyhatalmak civil áldozatainak.

Levéltári dokumentumok alapján egy esettanulmány keretében szemléltetem a hálózat gyakorlati működését. Az esettanulmány a cionista fiatalok magyar–román határon történő illegális határátlépését járja körül, elsősorban a hálózat működésére koncentrálva, de nem törekedve az akció minden részletének elemzésére. A holokaussztal foglalkozó szakirodalom és emlékezetírás számos munkában foglalkozott már az akcióval, rendszert az egyes szereplők vagy bizonyos csoportok perspektívájából szemlélve azt.[10] Ez a tanulmány a tijulról[11] szóló esettanulmányon keresztül kívánja bemutatni a mentőhálózat gyakorlati működését, beleértve az információáramlás és a pénzügyi segélyek közvetítésének mechanizmusait, valamint a felhasznált kommunikációs csatornákat. Emellett igyekszik alátámasztani a hálózatelemzés során felmerült megfigyeléseket, különös tekintettel arra, hogy egy földrajzilag elszigetelt és korlátozott létszámú mentőakció milyen mértékben támaszkodott kiterjedt háttértámogatásra, és ez milyen mértékben járult hozzá a részleges sikerhez.

A hálózatelemzés segítségével elsősorban azokat a fent említett elfogultságokat lehet kiküszöbölni, amely nemcsak az emlékezetpolitikai indíttatású írásokban jelenik meg, de jellegüknél fogva a számos, szaktörténészek által írt életrajzban is előfordulnak. A legjellemzőbb vonulat, hogy mentéseket egyének vagy csoportok kizárólagos kezdeményezéseként vagy egyenesen hősi cselekedetének állítják be. Ettől eltérően a hálózatelemzés, makroperspektívát használva, a mentések összetettségére mutat rá, amelyben nem egy adott személy vagy csoport bátorsága, kezdeményezőkészsége vagy értékes egyéni tulajdonsága a meghatározó, hanem kapcsolatrendszerének kiterjedtsége, illetve azon belül elfoglalt súlya. Ebből a szempontból a hálózatelemzéssel azt kívánom bizonyítani, hogy a magyarországi zsidómentő akciók nem egyének

10 Ronén, Ávihu. *Harc az életért: Cionista (Somér) ellenállás Budapesten – 1944,* Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1998; Tibori Szabó Zoltán. *Élet és halál mezsgyéjén: Zsidók menekülése és mentése a magyar–román határon 1940–1944 között,* Kolozsvár: Magyar Művelődési Intézet, 2001; Finkelstein Arnold Dávid. *Fénysugár a borzalmak éjszakájában*. *Kortörténet*, Tel-Aviv: A. Finkelstein, 1958; Sziszkoszné Halász Dorottya. „Láthatatlan falak: Az amerikai Háborús Menekültügyi Hivatal illegális határátlépést segítő tevékenysége a magyar holokauszt idején" in Buhály Attila, et. al. (szerk.). *Falak és választóvonalak a történelemben*, Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola, 2014.

11 A héber szavakat a mai izraeli kiejtést követve fonetikusan átírva használom, ami alól kivételt képeznek a személynevek, ezzel együtt maradhatnak következetlennek tűnő döntések, de nincs egységesen elfogadott átírási szabály, amelyet alkalmazni lehetne.

elszigetelt erőfeszítésein alapultak, hanem több szereplő összehangolt munkájából bontakoztak ki. A kutatás során az is körvonalazódott, hogy egyes csoportok és személyek (például Saly Mayer) a korábban feltételezettnél jóval nagyobb mértékben járultak hozzá a mentéshez és segélyezéshez, míg mások (mint Carl Lutz vagy Krausz Miklós) szerepét eltúlozták.

Szereplők és kapcsolatok jellege (pontok és élek)

A kapcsolatháló szereplői mindazon lokális és nemzetközi zsidó, cionista szervezetek, intézmények, diplomáciai kirendeltségek, kormányszervek és egyéb entitások, amelyek közvetetten vagy közvetlenül (két kapcsolati pontig) hozzájárultak a mentésekhez. A következőkben bemutatom a hálózat legfontosabb szereplőit és azokat a történeti feldolgozásokat vagy levéltári forrásokat, amelyek alapján kapcsolatrendszerüket feltérképeztem.

Az elemzés központi szervezeti magja a magyarországi cionista mozgalom, amely néhány ezer tagot számláló, intézményileg és szervezetileg széttagolt csoportot alkotott. A Magyar Cionista Szövetséghez (MCSZ) három nagy párt tartozott (a szocialista Ichud, a polgári Klál, vagyis általános cionisták és a vallásos cionisták, a Mizráchi), miközben a jobboldali Zeev Jabotinsky pártjának magyarországi fiókszervezete nem volt részese a központi szervezetnek. Meghatározó helyet foglaltak el az ifjúsági mozgalmak *(hálucok),* amelyek tagjai a legteljesebb mértékben tették magukévá a cionista eszmét, rendszeresen összejöveteleken vettek részt, és ténylegesen is készültek Palesztinába kivándorolni. Ezek a legtöbbször kapcsolódtak az egyes pártokhoz: az Ichudhoz legközelebb állt a Dror Hábonim, az Általános cionistákhoz a Hánoár Hácioni, a Mizráchihoz a Bné Ákivá, a jobboldali párt ifjúsági szervezete pedig Betár néven volt ismert. A legerősebb ilyen csoportosulás a forradalmi-szocialista nézeteket valló Hásomer Hácáir volt, amely politikailag elkülönült az előzőektől, illetve a Mákábi Hácáir, mely 1941-től honosodott meg csak az országban, amikor a csoport szlovákiai tagjai ide menekültek. A hivatalosan működő MCSZ és a félillegálisan tevékenykedő haluci csoportok egy másik, titkos szervezetet is fenntartottak. A Budapesti Zsidó Segély és Mentőbizottság lengyelországi és szlovákiai menekülteknek nyújtott segítséget, miközben a háborús viszonyok között rendszeres levelezést és pénzügyi forgalmat bonyolított le az egyes nemzetközi cionista intézményekkel. Kiemelt intézményként működött még a Palesztina Hivatal, amely a Zsidó Ügynökséghez tartozott, és a palesztinai

kivándorlási engedélyek elosztásáért felelt.[12] Ügyvezető igazgatója, Krausz Miklós sok konfliktusba keveredett a különböző pártokból delegált Palesztina Bizottság tagjaival, akik felügyeleti jogkörrel rendelkeztek az intézmény fölött. Magyarországot illetően még fontos kiemelni a német megszállást követően a hitközségi intézményi vezetőkből kinevezett Központi Zsidó Tanácsot, illetve a Kolozsváron működő Mentőbizottságot. A magyarországi Ortodox Mentőbizottság összeköttetésben állt több, Svájcban székelő szervezettel, és az Egyesült Államokban szervezett ortodox Váádát Hácálával. Az ortodox mentőhálózat elsősorban arra törekedett, hogy a közösség magas presztízsű elöljáróit a németek által megszállt területekről kimenekítse.

A környező országok kapcsán kiemelendő a Pozsonyban hivatalosan kinevezett Zsidó Központ, illetve a földalatti ellenállást kifejtő, főként cionistákból álló Munkacsoport. Utóbbi két kiemelkedő vezetője, Gisi Fleischmann és Michael Dov Weissmandl volt. Bukarestben a Romániai Zsidók Központja mellett, a féllegális státuszba került Palesztina Hivatal Abraham Leib Zissu vezetésével (ez szinte teljes átfedést mutatott az 1944 januárjában Zissu által életre hívott Cionista Végrehajtó Bizottsággal).[13] A kivándorlási hivatal adott működési teret az Észak-Erdélyi Zsidó Menekültek Segélyezési Bizottságának is, amelyet a gettósítások elől Kolozsvárról Bukarestbe menekült Marton Ernő vezetett.[14] Romániában Tordán és Aradon is működött egy-egy jelentősebb, illetve a határhoz közeli településeken több kisebb, az illegális határátlépést és menekülteket segítő mentőbizottság vagy két-három személyből álló csoport.

A háború idején semleges országok (Svájc, Svédország, Portugália, Spanyolország, Vatikán) diplomáciai missziókat tartottak fent Magyarországon, amelyek szintén egy bizonyos időpontban csatlakoztak a mentési műveletekhez. Az elemzés időpontjában azonban csupán a svájci és svédországi diplomáciai misszió, illetve a Nemzetközi Vöröskereszt Bizottság (ICRC) szerepe észlelhető.[15] A diplomáciai missziók elsősorban a küldő ország külügyminisztériuma

12 Központi Cionista Levéltár. L15-787. A Budapesti Palesztina Hivatal és társintézményei közti levelezés.

13 Vago, Bela. „The Ambiguity of Collaborationism: The Center of the Jews in Romania (1942–1944)" in Michael Robert Marrus (szerk.). *The Nazi Holocaust: The Victims of the Holocaust,* Volume 2, Berlin, New York: K. G. Saur, 1989. 697, 711–712.

14 A szervezet iratainak helye: The Strochlitz Institute of Holocaust Studies – University of Haifa (SIHS). Marton Ernő gyűjtemény, 23. doboz.

15 Tschuy, Theo. *Becsület és bátorság. Carl Lutz és a budapesti zsidók,* Budapest: Well-Press Kiadó Kft., 2002; Ben-Tov, Arieh. *Holocaust. A Nemzetközi Vöröskereszt és a magyar*

és kormánya akaratát teljesítették. Figyelmet érdemel az El Salvador svájci követségén tevékenykedő, erdélyi származású diplomata, George Mantello, aki a dél-amerikai védlevelek terjesztésében játszott jelentős szerepet.[16]

Nemzetközi perspektívából nézve is kiemelkedő szerepet játszottak az embermentésben az egyes zsidó vagy kifejezetten cionista szervezetek. A segélyezéssel foglalkozó American Jewish Joint Distribution Committee (Joint) európai központja Svájcban volt, Saly Mayer vezetésével.[17] A zsidó nép „diplomáciai karjaként" is emlegetett svájci alapítású, de cionista kötődésű Zsidó Világkongresszus kifejezetten az egyes államokban élő zsidó közösségek politikai képviseletére rendezkedett be. Szintén Genfben tevékenykedett Nathan Schwalb, a Cionista Világszervezet Hehäluc irodájának vezetője. A Hehäluc mozgalom a szocialista és pionír irányzatú ifjúsági cionista csoportok ernyőszervezeteként működött, így Schwalb tartotta a kapcsolatot a haluci csoportokkal egész Európában. Földrajzi és politikai értelemben is közeli munkatársa volt a legnagyobb haluci mozgalom, a Hásomer Hácáir svájci irodáját vezető Heini Bornstein. Ezeken kívül Svájcban több ortodox és cionista ideológiai tengely között elhelyezkedő segélyezési és mentési szervezet működött (RELICO, Águdát Jiszráel, Ładoś-csoport, HIJEFS stb.)[18]

A cionizmussal közvetlenebb kapcsolatot jelentett a mozgalom irányító szervének, a Zsidó Ügynökségnek a genfi irodája, amelyet Chaim Pozner és Richard Lichtheim vezetett.[19] A Zsidó Ügynökség Isztambulban is fenntartott egy összekötő irodát, amely valójában egy közel két tucat személyt magába foglaló, álcázott Mentőbizottságként működött. A mentési munka Menachem Bader, Vania Pomerantz, Joseph Goldin, Ehud Avriel, Zeev Schind és Eliyahu Golomb kezében összpontosult, és két formában nyilvánult meg: „kis mentések" (pénz, hamis igazolványok, élelmiszer, ruházat, gyógyszerek csempészése) és „nagy mentések" (zsidók kimenekítése megszállt területekről,

zsidóság a második világháború alatt, Budapest: Dunakönyv Kiadó, 1992.

16 Kranzler, David. *The Man Who Stopped the Trains to Auschwitz: George Mantello, El Salvador, and Switzerland's Finest Hour*, Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2000.

17 Bauer, Yehuda. *American Jewry and the Holocaust: The American Jewish Joint Distribution Committee, 1939–1945*, Detroit: Wayne State University Press, 1981.

18 Kranzler, 2000, 15–18.

19 Jád Vásem Levéltár (YVA), Chaim Pazner Archívum: Az Erec Jiszráel Zsidó Ügynökség képviselője Svájcban a második világháború alatt, 12.; Kirchner, Andrea. *Emissär der jüdischen Sache: Eine politische Biografie Richard Lichtheims,* Schriften des Dubnow-Instituts, Band 035, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2023.

például gyermekmentő programok és váltságdíjtervek, mint a híres „vérért árut" terv". Az isztambuli Mentőbizottság a török politikai érdekeket figyelembe véve egyensúlyozott, és közben aktív kapcsolatot ápolt a brit és amerikai hírszerzőkkel, valamint diplomatákkal is.[20] Fontos még megemlíteni a Zsidó Ügynökség Jeruzsálemben található központját és a hozzájuk kötődő politikai-diplomáciai osztályokat. A Mentőbizottságot (hivatalosan: Bizottság az Elfoglalt Európa Zsidóiért) Jeruzsálemből Yitzhak Gruenbaum fogta össze, a Zsidó Ügynökség mentésekre, bevándorlásra és Palesztina jövőjére kiterjedő külpolitikai munkát pedig Moshe Shertok irányította.

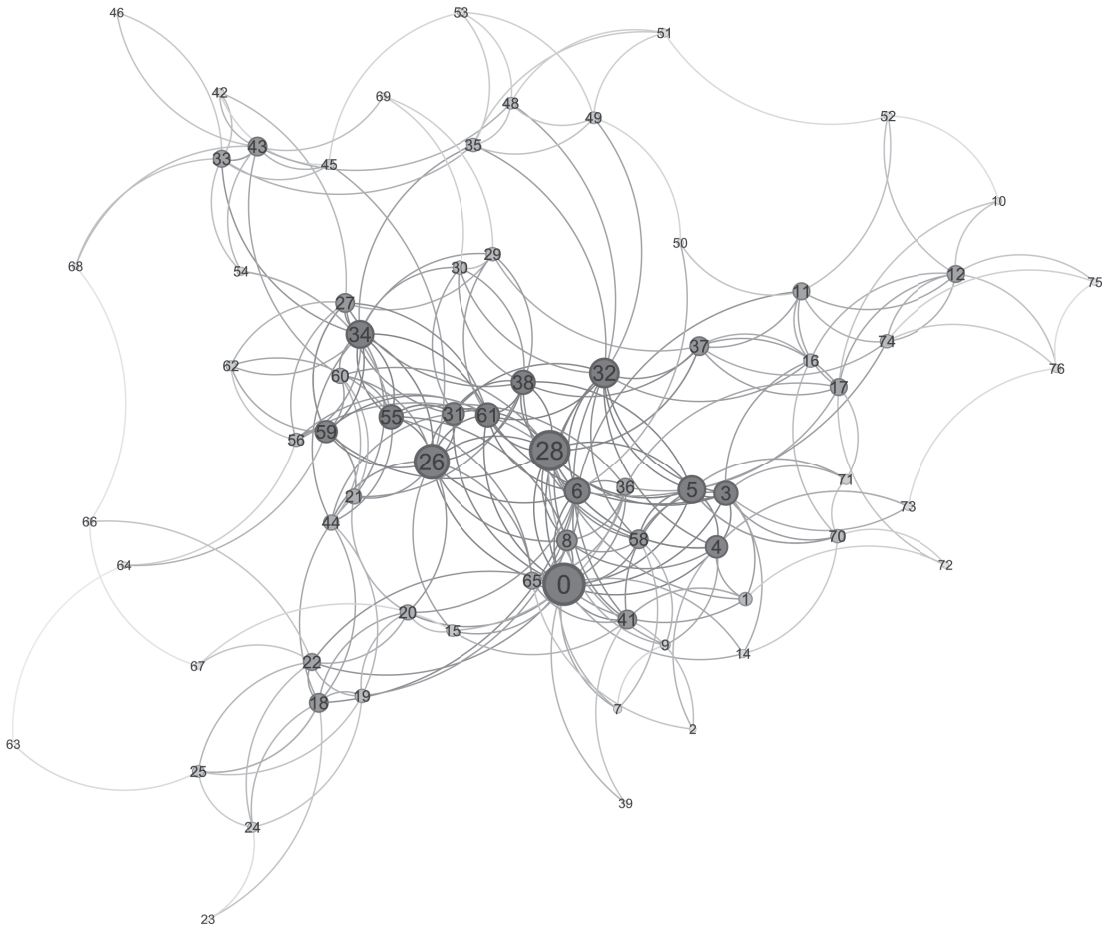
Mind a cionista szervezetek, mind a nyugati szövetséges államok menekültjeit segítő csoportok kihasználták a semleges országok által biztosított diplomáciai mozgásteret. Mind közül kiemelkedik a Franklin D. Roosevelt elnök által 1944 januárjában életre hívott Háborús Menekültügyi Hivatal, amelyet kifejezetten azzal a céllal hoztak létre, hogy megmentse a háborús ellenség által veszélyeztetett civilek életét.[21] Magyarország német megszállását követően többnyire magyar emigránsokból jött létre Zürichben a Svájci Segélybizottság a Magyarországi Zsidókért [Schweizerisches Hilfskomitee Für die Juden in Ungarn, SHC] nevet viselő szervezet, Bányai Mihály vezetésével.[22]

A zsidó szervezetek főként Svájcban és Törökországban tömörültek, és bár közös céljuk az embermentés volt ideológiai nézetkülönbségeik és személyes ellentéteik gyakran akadályozták a zökkenőmentes együttműködést. Példaként említhető a Joint és az Águdát Jiszráel, amelyek nem tudták összeegyeztetni tevékenységüket.

20 Friling, Tuvia. *Arrows in the Dark: David Ben-Gurion, the Yishuv Leadership, and Rescue Attempts During the Holocaust*, Vol. 1, Madison: University of Wisconsin Press, 2005. 130–260.

21 Erbelding, Rebecca. *Rescue Board: The Untold Story of America's Efforts to Save the Jews of Europe*, New York: Doubleday, 2018. 273.

22 Franklin D. Roosevelt Presidential Library and Museum (FDRPLM). A Háborús Menekültügyi Bizottság iratai, 1944–1945.

1. ábra

0 - Budapesti Zsidó Segély és Mentőbizottság
1 - Hánoár Hácioni – Budapest
2 - Bné Akiba – Budapest
3 - Dror-Hábonim - Budapest
4 - Mákábi Hácáir - Budapest
5 - Hásomer Hácáir - Budapest
6 - Palesztina Hivatal - Budapest
7 - Zsidó Központ - Pozsony
8 - Munkacsoport - Pozsony
9 - Mákábi - Pozsony
10 - Romániai Zsidók Központja – Bukarest
11 - Palesztina Hivatal - Bukarest
12 - Észak-Erdélyi Zsidó Menekültek Segélyezési Bizottsága - Bukarest
14 - Kolozsvári Zsidó Tanács - Kolozsvár
15 - Központi Zsidó Tanács - Budapest
16 - Tordai Mentőbizottság - Torda
17 - Aradi Mentőcsoport - Arad
18 - Svájc budapesti nagykövetsége
19 - Svájci Követség Idegen érdekeket képviselő osztálya (Lutz) - Budapest
20 - NKVB budapesti delegációja (Bavier, Born) - Budapest
21 - NKVB központja - Genf

22 - Svédország budapesti nagykövetsége
23 - Portugália budapesti nagykövetsége
24 - Spanyolország budapesti nagykövetsége
25 - Vatikán budapesti Nagykövetsége
26 - JDC Svájci irodája (Saly Mayer) - Genf
27 - WJC svájci irodája (Riegner) - Genf
28 - Cionista Világszervezet HeHalutz Osztálya (Schwalb) - Genf
29 - Zsidó Ügynökség Központja - Jeruzsálem
30 - Zsidó Ügynökség Mentőbizottsága - Jeruzsálem
31 - Zsidó Ügynökség svájci irodája (Lichtheim) - Genf
32 - Zsidó Ügynökség - Mentőbizottság – Isztambul
33 - WRB Központ - Washington
34 - WRB svájci irodája (McClellend) - Bern
35 - WRB törökországi irodája (Hirschmann) - Ankara
36- Ortodox Mentőbizottság - Budapest
37 - Haluci mozgalmak kooperációja (Bukarest)
38 - Hasomer Hácáir svájci irodája (Bornstein) - Genf
39 - Bétár - Budapest
41 - Magyar Cionista Szövetség - Budapest
42 - WJC Központja -New-York
43 - Egyesült Államok State Department – Washington
44 - Svájc Szövetségi Külügyminisztériuma - Genf
45 - JDC - Központ - New York
46 - Egyesült Államok Pénzügyminisztériuma - Washington
48 - Egyesült Államok törökországi nagykövetsége - Ankara
49 - Törökország Külügyminisztériuma és kormányszervek – Ankara
50 - Törökország budapesti nagykövetsége - Budapest
51 - Románia törökországi nagykövetsége - Ankara
52 - Románia Külügyminisztériuma és kormányszervei – Bukarest
53 - JDC törökországi irodája (Reuben Resnik) - Ankara
54 - Union of Orthodox Rabbis, Központja - New York
55 - HIJEFS (Sternbuch) - Genf
56 - El Salvadore konzulátusa (Mantello) - Genf
58 - Hásomer Hácáir Szlovákia (Egon Roth) - Pozsony
59 - SHC, Zürich (Bányai)
60 - Egyesült Államok svájci nagykövetsége – Genf
61 - Palesztinai Hivatal, Svájc (Pozner) – Bern
62 - RELICO (Silberschein) - Genf
63 - Szentszék Államtitkársága - Vatikán
64 - Szentszék svájci nagykövetsége (Bernadini) – Bern
65 - JDC Magyarország (Blum) - Budapest
66 - Svédország Külügyminisztériuma - Stockholm
67 - Svédországi Vöröskereszt magyarországi delegációja (Langlet, konzul) - Budapest
68 - WRB svédországi delegátusa (Olson) - Stockholm
69 - Egyesült Királyság Külügyminisztérium, London
70 - Dror-Hábonim előőrs (Ganz, Arányi) - Kolozsvár
71 - Hásomer Hácáir előőrs (Bensalom, Alpan) - Nagyvárad
72 - Hánoár Hácáir előőrs (Levi) - Nagyvárad
73 - Mákábi Hácáir előőrs (Dijósi) - Békéscsaba
74 - Segélyező csoport - Temesvár
75 - Segélyező csoport - Belényes
76 - Segélyező csoport - Gyanta

Gráfelemzés

A gráfban a szervezetek nemzetközileg elfogadott rövidítéseit használtam (WJC, JDC, SHC), és ahol lehetséges volt, feltüntettem a szervezetek, irodáik és delegátusaik székhelyét is. A hálózat *(1. ábra)* 73 pontból és 286 élből áll. Összesen ennyi szervezet, csoport és személy azonosítható,[23] akik az adott időszakban valamilyen módon részt vettek a magyar zsidók megmentésére tett erőfeszítésekben. A 286 él egy sűrű hálózatra utal, amelyben egyes pontok kiterjedt kapcsolati tőkével rendelkeztek. Az élek típusa alapján különbséget tehetünk szervezeti és személyi kapcsolatok között. A szervezeti kapcsolatok formálisabbak és stabilabbak lehettek, míg a személyi kapcsolatok rugalmasabbak voltak, és gyorsabb reakcióidőt tettek lehetővé.

A hálózatban az átlagos fokszám 7,836, vagyis egy átlagos pontnak körülbelül 8 kapcsolata van a hálózaton belül. Ez a fokszámeloszlás a hálózat sűrű kapcsolatrendszerét tükrözi. A fokszámértékek 1-től 24-ig terjednek. A fokszámeloszlás azt mutatja, hogy a legtöbb pont 1 és 12 közötti fokszámmal rendelkezik. A pontok többsége közepes fokszámú, néhány pont pedig magasabb fokszámú (22–24). A fokszámeloszlásból a hosszú farok mintája rajzolódik ki. Ez gyakran jellemző a skálafüggetlen hálózatokra, ahol néhány csomópont (hub) kiemelkedően sok kapcsolattal rendelkezik. A skálafüggetlen hálózatok elmélete szerint ezek a csomópontok alkotják a hálózat strukturális alapját, és eltávolításuk a hálózat széteséséhez vezethet.[24]

Ez alapján elmondható, hogy a magas fokszámú csomópontok kulcsfontosságú szereplők a hálózatban, akiknek kiemelkedő szerepük volt a mentésekben. Sőt, gyanítható, hogy kiesésük a mentések egészének sikerét veszélyeztették volna. A három legfontosabb csomópont a Budapesti Mentőbizottság, a genfi székhelyű Nathan Schwalb és a Joint svájci irodája, amelyet Saly Mayer vezetett. A Mentőbizottság súlya egyfelől a hálózat magyar zsidókra koncentráló fókuszpontjából adódik, másfelől viszont annak a széles körű futárszolgálatnak, amelyet 1942-től fokozatosan épített ki a szervezet

23 A szervezetek és köztük lévő kapcsolatokat elsősorban a tanulmányban is sűrűn idézett történeti feldolgozásokból azonosítottam. Itt kiemelkedik Rebecca Erbelding, David Kranzler, Arieh Ben-Tov vagy Asher Cohen könyve. Emellett számos izraeli levéltárban fellelhető levelezéseket, dokumentumokat és jelentéseket használtam, amelyek közül a legfontosabbak: Jád Vásem Levéltár, Moreset-Jád Jári Levéltár, Massuah Levéltár, Ghetto Fighters' House Museum and Archive.

24 Barabási, 2013, 125–126.

központi figurája, Springmann Samu személye.[25] A hálózat emellett alátámasztja azokat a korábbi megfigyeléseket, amelyek Nathan Schwalbot információs csomópontként jellemezték. Ahogy azt a neves amerikai történész, David Kranzler találóan megjegyezte, „tapasztalata és széles kapcsolati hálója miatt Schwalb biztosan az egyik legjobban tájékozott személy volt a zsidók helyzetéről Szlovákiában és Magyarországon".[26] Mindazonáltal Saly Mayer központi szerepét ez idáig inkább mellőzték a téma ismerői.[27] A hálózatelemzés rávilágít, hogy Saly Mayer kapcsolati hálója meglehetősen kiterjedt volt: nemcsak Magyarországon, de Svájcban és az Egyesült Államokban is számos szervezettel állt összeköttetésben. A kapcsolatok számát tekintve Saly Mayert követi a Zsidó Ügynökség törökországi Mentőbizottsága 16 csomóponttal, majd sorrendben a magyarországi Hásomer Hácáir, a WRB svájci delegátusa, McClelland és a pozsonyi Munkacsoport.

Az átmérő (diaméter) értéke 6, ami azt jelenti, hogy a hálózat két legtávolabbi pontja között a leghosszabb út hat lépésből áll, vagyis bármely két szereplő között legfeljebb hat kapcsolaton keresztül lehet összeköttetést találni. Ez arra utal, hogy a zsidómentő hálózat viszonylag kompakt volt, és az információ vagy erőforrások gyorsan terjedhettek a szereplők között. A kis átmérő arra is utal, hogy a hálózatban nem voltak elszigetelt csoportok vagy távoli szereplők, ami hatékony együttműködést tett lehetővé a mentési műveletek során. Mindezek alapján elmondható, hogy a magyar–román határ mentén működő, ad hoc módon összeállított kis mentőcsoportok is két-három lépés közelségben álltak a nagy nemzetközi zsidó szervezetektől, és öt-hat lépésre a szövetséges hatalmak döntéshozóitól. Ha figyelembe vesszük a háborús állapotokat, a rövid távolságokat rendkívül figyelemreméltó eredményként értékelhetjük.

Mindeközben a sugár értéke 4, ami a hálózat központi pontjától mért legnagyobb minimális távolságot jelenti. Egy pontból egy másik pontba pedig

25 Révész, Peretz. *Standing Up to Evil: A Zionist's Underground Rescue Activities in Hungary*, Jerusalem: Yad Vashem, 2019. 100, 144.

26 Kranzler, 2000, 23.

27 Ez idáig egyedül Yehuda Bauer szentelt külön figyelmet Saly Mayer személyének, a magyar holokausztkutatás jellemzően csak a Mentőbizottság kapcsán tesz említést róla, azt is főként az 1944 nyarán zajló tárgyalások kapcsán. Mindeközben Mayer kapcsolatot tartott a magyarországi Jointtal, a Pesti Izraelita Hitközség vezetőivel és néhány ortodox vezetővel is. Bauer, Yehuda. „'Onkel Saly' – Die Verhandlungen des Saly Mayer zur Rettung der Juden 1944/45" in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 25, 1977, 188–219.

átlagosan három lépésre volt szükség. Ezek az eredmények összességében azt mutatják, hogy a hálózat viszonylag jól szervezett és összekapcsolt volt, és az egyes pontok között többé-kevésbé rövid utak húzódtak, ami kedvezett a hatékony kommunikációnak és információáramlásnak. Ezek a számítások mindeközben történelmi forrásokban is megfigyelhetők. 1944 júliusában például Washingtonban, a Külügyminisztérium és a Háborús Menekültügyi Bizottság vezetőinek továbbítottak első kézből kapott információkat arról, hogy „egy földalatti mozgalom embereket juttat át Magyarországról Romániába".[28]

A hálózatban a pontok kiterjedt földrajzi eloszlást mutatnak *(2. ábra)*. Ez alapján elmondható, hogy a magyar zsidók mentéséhez, illetve segélyezéséhez három kontinens tíz országában működő szervezetek, állami intézmények, diplomáciai missziók és egyének járultak hozzá. Egy transznacionális hálózat épült ki, amelynek gyökerei jóval az elemzett időszak előttre nyúlnak vissza.[29] Természetszerűleg a legtöbb pont Magyarországon helyezkedett el (23), szorosan követi Svájc (15) és Románia (13), majd Törökország (6). Szlovákia csak négy ponttal képviselteti magát, bár ezek jelentős súllyal bírtak a hálózaton belül. A mentésekben közvetlenül elsősorban a magyarországi, romániai és kisebb részben szlovákiai pontok játszottak szerepet. Svájc és Törökország az információ és pénzügyi-logisztikai támogatás csatornái voltak, amelyeket a palesztinai brit mandátumban székelő cionista központ, az Amerikai Egyesült Államok intézményei, illetve a semleges államokból juttattak a célországokba.

https://or-zse.hu/holokauszt-80-kotet-oloszl-illusztraciok/
2. illusztráció
Kedves Olvasó! Telefonja kameráját tartsa a négyzetre, a megjelenő linkre rábökve megjelenik az ábra.

28 YVA-P.12-87/33–34.

29 Az elemzés nem vállalkozhat a felvetett transznacionális hálózat teljességének elemzésére, illetve időbeni változásának nyomon követésére, de a szakirodalom alapján könnyen feltételezhetjük, hogy a hálózat kezdetei Gerhart Riegner és a Lagos-csoport tevékenységében gyökereznek. Erbelding, 2018, 20–22.; Kranzler, 2000, 21–23.; Moorhouse, Roger. *The Forgers: The Forgotten Story of the Holocaust's Most Audacious Rescue Operation*, New York: Basic Books, 2023. 41–80.

A szervezeti típusok csoportosítását bemutató hálózat *(3. ábra)* különböző színekkel ábrázolja a mentési hálózatban részt vevő szereplőket. A színek és típusok közötti különbségek alapján látható, hogy a hálózat gerincét a cionista intézményrendszer alkotta. Ezek a szervezetek voltak a legaktívabbak és a legjobban kapcsolódó csomópontok a hálózatban, amelyek központi szerepet játszottak a mentési akciók koordinálásában és végrehajtásában. Szorosan kapcsolódtak hozzájuk a nemzetközi zsidó lobbi- és segélyszervezetek (SHC, WJC, JDC), amelyek a nemzetközi támogatások megszerzésében, továbbjuttatásában és koordinálásában jeleskedtek. Az ortodox mentési és segélyszervezetek az ortodox közösségeket fűzték egybe, elsősorban specifikusan ezeket a csoportokat célozták meg. Figyelemre méltó azonban a cionista hálózattal alstruktúrákban fenntartott szoros kapcsolatuk. Ez azt mutatja, hogy volt átjárás a sokszor antagonisztikusnak mutatkozó haszid-ortodox körök és a cionista szerveződések között, illetve együttműködésük a hatékonyságukat növelte. Erre egyebek között az eredményességük is bizonyíték. A hálózatban leginkább elszigetelt csoport a helyi, többnyire a politikai hatalomtól függő zsidó szervezetek és intézmények (zsidó tanácsok) voltak. Minden bizonnyal részben ennek is betudható, hogy a német megszállás után választott stratégiáik rendre kudarccal végződtek. Ezek a csoportok továbbra is a magyar politikai elittel és a hatóságokkal fenntartott kapcsolataikra alapozva határozták meg stratégiájukat, vagyis tőlük várták a megoldást.[30]

https://or-zse.hu/holokauszt-80-kotet-oloszl-illusztraciok/
3. illusztráció
Kedves Olvasó! Telefonja kameráját tartsa a négyzetre, a megjelenő linkre rábökve megjelenik az ábra.

A hálózatban a kapcsolatokat öt típusba soroltam *(4–5. ábra)*. A típusok és azok százalékos eloszlásuk a következő: Információ (36,36%); Információ, Pénzügyi támogatás (22,03%); Információ, Pénzügyi támogatás, Hatalmi

30 Kádár Gábor és Vági Zoltán. „Compulsion of Bad Choices – Questions, Dilemmas, Decisions: The Activity of the Hungarian Central Jewish Council in 1944" in András Kovács, Michael Miller (szerk.). *Jewish Studies at the Central European University*, Vol. 5, Budapest: Central European University Press, 2009.

viszony (20,28%); Információ, Hatalmi reláció (14,69%); Hatalmi reláció (1,05%). A besorolás alapján az információs kapcsolat dominanciája (36,36%) tűnik ki. Ez alapján megállapítható, hogy az információmegosztás kulcsszerepet játszott a hálózat működésében, és döntő hatással volt a döntéshozatalra. A második leggyakoribb kapcsolattípus az információ és pénzügyi támogatás kombinációja (22,03%), valamint az információ, a pénzügyi támogatás és a hatalmi reláció kombinációja (20,28%). Ez arra utal, hogy a pénzügyi erőforrások és a többféle erőforrást és kapcsolatot integráló együttműködések játszották a másik, szintén fontos kritikus szerepet a hálózatban. A komplex kapcsolati struktúrák, amelyek információt, pénzügyi támogatást és hatalmi relációkat egyaránt magukban foglalnak, jelentősen hozzájárultak a mentési tevékenységek hatékonyságához és sikerességéhez. Mindezek alapján megállapítható, hogy a többdimenziós kapcsolatok jobban támogatták a hálózat működését.

https://or-zse.hu/holokauszt-80-kotet-oloszl-illusztraciok/
4. illusztráció
Kedves Olvasó! Telefonja kameráját tartsa a négyzetre, a megjelenő linkre rábökve megjelenik az ábra.

Esettanulmány: a tijul

A magyarországi cionista mozgalom a német megszállást követően három, korábbról elsajátított megküzdési és túlélési stratégia mentén indult el.[31] A cionista szervezet feje, Komoly Ottó a magyar politikai elittel próbált kapcsolatba lépni, őket meggyőzni a gettósítás, de főként a deportálások szükségtelenségéről. A Mentőbizottság két vezető személyisége, Joel Brand és Kasztner Rezső a megszálló németekkel lépett kapcsolatba, és a szlovákiai Munkacsoport tapasztalataiból merítve az SS-t kívánta megvesztegetni azért, hogy a deportálásokra ne kerüljön sor, illetve, hogy a palesztinai bevándorlási

31 A magyar cionisták ezeket a stratégiákat a háború első éveiben alakították ki, párhuzamosan az európai és magyarországi zsidóüldözés fokozódásával. Lásd: Olosz Levente. „Lojalitástól az ellenállásig. A magyarországi cionista mozgalom mentési stratégiájának alakulása 1944-ben" in *Századvég* 40/2, 2024. (megjelenés alatt)

engedély tulajdonosainak szabad utat biztosítsanak. A lengyel és szlovákiai tagokkal kibővült cionista ifjúsági csoportok az addig elsajátított illegális technikákat részesítették előnyben. Legfontosabb mind közül az irathamisítás, aminek keretében a tagokat – hamisított keresztény iratokkal – fedett keresztény identitáshoz juttatták, így kivonhatták magukat a zsidóellenes rendelkezések hatálya alól.[32] Emellett bunkerek építésével is próbálkoztak, bár ekkor még ezen a téren nem jártak sikerrel.[33]

A halucok számára a legkedvezőbb menekülési útvonalnak a Szlovákiába történő visszaszökés *(retijul),* de még inkább a Románia irányába történő illegális határátlépés tűnt (kódnevén: *tijul* vagy *enzer tijul*). Nemcsak azért, mert arról értesültek, hogy ekkor a szomszédos államban némileg enyhébb elbánásban részesítik a zsidókat, hanem mert Bukarest és a közeli Constanța kikötője a háború alatt a palesztinai kivándorlás legfontosabb csomópontja volt.[34] A héber kirándulás, vagyis tijul kódnéven folytatott művelet kizárólag saját, cionista eszmével felvértezett tagjaik kimenekítését szolgálta, vagyis önmentésként tekinthető.[35]A gettósítások előrehaladtával Észak-Erdély határ menti településeiről spontán módon vette kezdetét az ott élő mobilisabb, jobb kapcsolatokkal rendelkező zsidók illegális határátkelése.[36] A halucok és az észak-erdélyi zsidók menekülése több ponton keresztezte egymást, bizonyos helyeken együttműködésre, keresztsegélyezésre, de akár konfliktusokra is sor került. A tijul ezért is kiváló tárgya az esettanulmánynak, ugyanis pontosan

32 Cohen, Asher. *The Halutz Resistance in Hungary, 1942–1944,* Boulder, CO: Social Science Monographs, 1986. 54–154; Braham, Randolph L. *A népirtás politikája: a holocaust Magyarországon*, Budapest: Belvárosi Kiadó, 1997. 1012–1121.

33 Lengyel területekről érkezett halucok hozták magukkal a bunkerépítések ötletét, amely ténylegesen azt jelentette, hogy romos házakban, pincékben, elhagyatott vagy kevéssé látogatott, Budapest közelében található épületekben, objektumokban (alagutak, temetők) vagy természeti képződményekben (barlangok, járatok) alakítanak ki búvóhelyet. Olyan bunkerek kialakítása, mint a lengyel területeken, amelyekbe élelmet vagy fegyvert tudtak volna hosszú távon tárolni, és lehetőséget biztosított volna a háború végének kivárására, az első hónapokban rendszerint megbukott. A bunkerek 1944 nyarától, de leginkább a nyilas hatalomátvétel után értékelődtek fel, amikor több ilyent sikerült kialakítani. Igaz, hogy a hatóságok közülük többet felfedeztek, néhányban a cionista fiatalok vagy bújtatott zsidók sikeresen rejtőzködtek a háború végéig.

34 Chioveanu, Mihai. „The paper solution: Jewish emigration from Romania during the Holocaust" in *Studia Politica: Romanian Political Science Review* 9/3, 2009, 425–444.

35 Novák Attila. „Ellenállás vagy önmentés? Adalékok az 1944-es magyarországi cionista ellenállás problémájához" in *Századok* 141/1, 2007, 156.

36 Tibori, 2001, 76–80.

megvilágítja azt a folyamatot, amelyben a több kontinensen átnyúló mentési hálózatok együttműködtek a halucok, majd az észak-erdélyi zsidók illegális határátlépésének elősegítéséért.

A tijul, mint a határon át történő szökés és csempészés ötlete, nem 1944 márciusában született. Annak pénzügyi és logisztikai struktúrái 1942-től folyamatosan épültek ki. Ekkor a magyarországi cionisták a nácik által megszállt osztrák, lengyel majd csatlós szlovák területekről menekülő zsidókat segítették át a zsidók számára viszonylagos háborítatlanságot ígérő Magyarországra. A művelet a menekültek határon történő átjuttatására, elhelyezésére, pénzügyi és egyéb segélyezésére terjedt ki. A tevékenység organikusan fejlődött ki.[37] Kezdetben a halucok segítettek átjutni a szlovák határon a mozgalmi társaiknak, illetve a Brand házaspár lakása vált a menekültek fogadóközpontjává. A házaspár kezdeményezéséből nőtt ki a híressé vált Budapesti Segély- és Mentőbizottság, amely 1943 elején öltött hivatalos formát, amikor is a szervezetet a Zsidó Ügynökség is elismerte, illetve bizonyos mértékig betagozódott annak keretébe. A szervezet abban emelkedett ki minden más csoport közül, hogy a háborús viszonyok között képes volt rendszeres levelezést és pénzügyi forgalmat folytatni az egyes nemzetközi cionista intézményekkel.[38]

A Budapesti Mentőbizottság legfontosabb kapcsolatai a következők voltak: a Zsidó Ügynökség isztambuli kihelyezett fiókja, amely Mentőbizottságként is funkcionált; a Zsidó Ügynökség svájci kirendeltsége (Chaim Pozner); a Cionista Világszervezethez tartozó Heháluc mozgalom vezetője, Nathan Schwalb; illetve a Joint svájci vezetője, Saly Mayer. A kódolt leveleket tartalmazó információcserét és az anyagi támogatások egy részét futárokkal továbbították. A futárszolgálatot rendszerint olyan közvetítők teljesítették, akik egyúttal német és magyar hírszerző szolgálatoknak is dolgoztak, és átjárással rendelkeztek a lezárt államhatárokon. Ők devizát, értéktárgyakat és drágaköveket szállítottak, melyeket a célországban értékesítettek vagy beváltottak.[39] Mivel csak kevés megbízható futár állt rendelkezésre, ily módon csak a pénzek egy részét tudták célba juttatni, emiatt a Zsidó Ügynökség és

37 Golan, Moshe. „A magyarországi cionista szervezetek zsidó menekülteket segítő tevékenysége Magyarország német megszállása előtt" in *Hacofe* 9, 2014, 5–10; Novák, 2007, 148–149.

38 Cohen, 1986, 29–50.

39 YVA-O.3-7915/III/56. Hansi Branddal készült interjú.

más zsidó szervezetek részéről igen összetett logisztikát és leleményességet igényelt, hogy az egymással hadban álló országok határain átjuttassák a támogatást. A Zsidó Ügynökség különböző módszereket alkalmazott, beleértve a banki átutalásokat, közvetítő vállalatok használatát, magánszemélyek bevonását, valamint arany és gyémánt csempészetét, gyakran a szövetséges titkosszolgálatok és kettős ügynökök segítségével.[40]

Az információs és pénzügyi támogatást biztosító hálózat kiépülése után a Mentőbizottság rendelkezett a Svájcból és Isztambulból érkezett pénzek fölött, amelyeket arányosan osztottak szét azon cionista szervezetek között, amelyek aktívan részt vállaltak a cionista menekültek segélyezésében.[41] Sőt kezdetben közvetítő szerepet is elláttak, a beérkezett pénzek egy részét lengyel területeken felállított gettókba juttatták el meghatározott cionista sejteknek.[42] 1943 közepére a Mentőbizottság kiterjedt információs és segítő hálózatot hozott létre, amely a semleges államoktól egészen a németek által megszállt területek távoli pontjaiig, a többi között Lembergig nyúlt. Ezt Kasztner és Brand nem kis büszkeséggel hangsúlyozták 1943-ban írt jelentésükben: „Másrészt a lengyelországi helyzet két évvel ezelőtt még nem volt olyan kritikus, és akkor még nem voltak meg azok a feltételek, amelyek ma lehetővé teszik számunkra, hogy bár nehézségekkel, de egyáltalán részt vegyünk a mentési munkában."[43]

A Mentőbizottság kezdetben csak az Ichud pártcsalád tagjaiból állt, mivel azonban a szervezet az információközvetítés és a pénzügyek terén kulcsfontosságú szerepre tett szert, rövidesen minden magyarországi cionista párt saját tagot delegálhatott. Ennek is köszönhetően mindig a cionista központi vezetés felügyelete mellett működött, amit Komoly Ottó személye is jelez, aki egyszerre volt a Mentőbizottság és a Magyar Cionista Szövetség elnöke. A kezdetben Isztambulból (kódneve: Kusta), majd később kisebb részben Svájcból Saly Mayertől és Nathan Schwalbtól érkezett összegeket a Mentőbizottság saját céljaira és a mentésekben szerepet vállaló cionista pártoknak vagy csoportoknak juttatta. A mentések elsősorban a szlovákiai tijulokat, illetve az átjuttatott emberek (kódneve: plitim) elhelyezését, segélyezését

40 Friling, 2003, 173–195.
41 Ghetto Fighters House Archive (GFHA). 531/3. Josko Baumer visszaemlékezése. 1978.
42 YVA-O.3-915/II/21.
43 Moreset-Jád Jári Levéltár (MA–YYA). D.1.1354/161–163. Kasztner és Brand jelentése Isztambulba. 1943. augusztus 18. 1–2.

és hamis iratok biztosítása jelentették. A Mentőbizottság 1943 októberére kiállított költségvetése tökéletesen szemlélteti a cionista munka prioritásait: míg a Szlovákiából Magyarországra történő szökésekre 114 ezer, a cionista mozgalom szervezési költségeire 15 ezer, a menekültek élelmezésére, elszállásolására 34 ezer koronát, a Hágáná, vagyis katonai felkészülés javára csupán 500 koronát költöttek.[44] A tijul megszervezésére Joel Brand vezetésével Koordinációs Bizottság működött, amely az egyes csoportok akcióinak összehangolásáért és a pénzügyi keret elosztásáért felelt.[45]

A szlovákiai tijulokban kiemelkedő szerepet játszott a pozsonyi Munkacsoport, illetve Szlovákiában működött a két legfontosabb haluc mozgalom a Hásomer Hácáir és Mákábi Hácáir. Nem volt véletlen, hogy sok tagjuk is az illegális határátlépést választotta. Szlovákiában ők készítették elő az illegális akciót. Révész Perec szlovákiai cionista szökését például a Munkacsoport támogatta, sőt ajánlólevelet is adtak neki, amivel a túloldalon segítséget kapott.[46] A magyarországi vagy már az országba átszökött fiatal cionisták a határ mentén szervezték az átjutást, készítették elő a menekültek érkezését, vagy akár végezték a csempészés veszélyes műveletét. A lengyel-zsidó Leon Blatt például, miután 1943-ban Magyarországra szökött, a határ menti Sopronba utazott, kapcsolatba lépett az ottani rabbival, és talált egy csempészt, hogy elkezdje a Bécsben rekedt lengyel zsidók áthozatalát.[47] Az illegális tevékenység természetesen komoly kockázatokkal, és a lebukás veszélyével járt.

A cionisták mellett az ortodox közösség is saját mentőbizottságot működtetett, amely kapcsolatban állt svájci, törökországi és szlovákiai csoportokkal, és legfontosabb céljuk az volt, hogy a közösség kiemelkedő rabbijait és elöljáróit kimenekítsék a németek által megszállt lengyel területekről. Az ortodox Mentőbizottságban helyet kaptak az ideológiailag és politikailag hosszú ideig egymással konfliktusban álló csoportok képviselői: mind az askenázi

44 MA–YYA-D.1.1355/262–263. A Mentőbizottság jelentése Isztambulba. 1943. november 19.

45 Révész, 2019, 143; Weissberg, Alex. *Desperate Mission: Joel Brand's Story*, New York: Criterion Books, 1958. 21–25.

46 Révész, 2019, 79–91.

47 United States Holocaust Memorial Museum (USHMM). RG-50.120.0019-III-8. Leon Blattal készült interjú.

(oberlandi) ortodoxia, mind a keleti haszid rebbék. A szervezet elnökének pedig Freudiger Fülöpöt választották.[48]

Az Ortodox Mentőbizottság számos alkalommal működött együtt a cionisták Mentőbizottságával, és 1943 novemberében együttműködési megállapodást kötöttek. Megegyeztek abban, hogy a pénzügyek, a szervezés és a pénzszerzés területén együttműködésben dolgoznak.[49] Kevésbé ismert, de 1943 végén egy olyan átfogó kezdeményezésre is sor került, amely több nemzetközi szereplőt, a különböző magyarországi mentési csoportokat, illetve a Pesti Izraelita Hitközség vezetőségét is magába foglalta volna, azzal a céllal, hogy a lengyelországi zsidók támogatását a svájci JDC támogatásával kiterjesszék. Az érintett mentőbizottságok 1943 novemberében létrehoztak egy koordinációs csoportot Budapesten a JDC és a Zsidó Ügynökség segélyezésének hatékonyabbá tételére. A JDC egy svájci bankon keresztül hitelezett volna magyarországi szervezeteknek, és a Magyar Nemzeti Bankon keresztül biztosították volna a pénz átváltását és elosztását pengőben. Stern Samu azonban csak a Magyar Nemzeti Bank engedélyével volt hajlandó abban szerepet vállalni. Mire 1944 márciusában megkapták az engedélyt a jóléti célokra szánt pengők felvételére, már túl késő volt, mivel a németek március 19-én bevonultak Magyarországra. A pénzügyi ügylettel kivitelezni kívánt segélyezésbe az ICRC akkori delegátusát, Jean de Baviert is bevonták.[50]

Románia irányába illegális határátlépéssel először lengyel halucok próbálkoztak 1944 elején, azzal a céllal, hogy Románián keresztül elérjék Palesztinát.[51] Ők az itt bemutatott hálózaton kívül helyezkedtek el, mert csak ritkán érintkeztek az elemzett szervezetekkel. Ezek a lengyel halucok és menekültek elsősorban a Lengyel Bizottsághoz és a Bronislaw (Bruce) Teichholz által vezetett lengyel zsidó menekültügyi bizottsághoz kötődtek, és onnan kaptak

48 Farbstein, Esther. *Hidden in the Heights: Orthodox Jewry in Hungary During the Holocaust*, Jerusalem: Mossad Harav Kook, 2014. 181–193.

49 Novák Attila. „A »szaloncionizmus«-tól a tömegmozgalomig. A magyarországi cionista mozgalom a második világháború első éveiben" in Karsai László és Molnár Judit (szerk.). *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára,* Budapest: Mazsihisz, 2002. 521.

50 YVA-P.52-113. Budapesti Mentőbizottság és Blum József levele Saly Mayernek. 1943. november 22; Bauer, 1982, 386.

51 Tibori-Szabó, 2001, 76–77; Bensalom, Rafi. *Mert élni akartunk,* Budapest: Holokauszt Emlékközpont, 2003. 38.

támogatást, vagy közvetlenül tartottak kapcsolatot Palesztinával.[52] Ilyen személy volt például Moshe Preminger is, aki, bár hivatalos úton hagyta el az országon 1944 március elején Románia irányába, de ő sem tartott semmilyen kapcsolatot a Palesztina Hivatallal vagy Mentőbizottsággal, helyette a Lengyel Bizottság állított ki számára legális tartózkodást biztosító iratokat, illetve adott neki készpénzt.[53]

A hálózatban is feltüntetett csoportok közül elsőként Hochhauser Zoltán, egy kevésbé ismert cionista kísérelte meg a tiltott határátlépést március 23-án. Ő Kolozsváron Marton Ernőtől és Gottlieb Jánostól kapott segítséget, akik Tordán rendelkeztek kapcsolatokkal.[54] A csempész Tordán Arie Hirschhez vezette, aki két hétig bújtatta, majd Hochhauser továbbutazott Bukarestbe. Ott kapcsolatba lépett a romániai cionistákkal (Palesztina Hivatal), tájékoztatta őket Magyarország német megszállásáról, és az ebből következő új helyzetről, amelyben Torda kiváló bázist nyújthatna a halucok és menekültek fogadására. A román cionisták azonnal egymillió lejt küldtek Hirschnek az akció előmozdítására. Hochhauser április közepén már Isztambulból adott jelentést, amiben sürgette a tordai útvonal kiaknázását.[55] A Zsidó Ügynökség jeruzsálemi központja összevetette a Hochhausertől kapott értesüléseket más forrásból beérkezett információkkal, és már április 15-én arról értesítették az Isztambuli Mentőbizottságban dolgozó embereiket, hogy rajtuk keresztül pénzt küldenek Bukarestbe a tijul finanszírozására.[56]

A németek bevonulása azonnali cselekvésre ösztönözte a Budapesten székelő haluci csoportokat is. Megkezdték az irathamisítás kiterjesztését a mozgalom magyar tagjai számára is, illetve a tijulok előkészítését. Az egyes csoportok megbízott tagjai utaztak a határ menti városokba (Békéscsaba, Nagyvárad, Kolozsvár), ahol felvették a kapcsolatot a helyi cionista sejtekkel, valamint segítőkész zsidó polgárokkal vagy csempészekkel. A korábban felállított védelmi bizottság (Hágáná) koordinálta a munkát a haluci csoportok között. A hálózatból is kitűnik, hogy leginkább a Dror Hábonim, a Mákábi Hácáir és a Hásomer Hácáir hangolta össze a munkát. A Hánoár

52 YVA-P.54-13/1–5. Bruno Teichholtz, a Lengyelországból származó Zsidó Menekültek Bizottsága vezetőjének jelentése.
53 GFHA-10303. Moshe Premingerrel készült interjú. 1977.
54 Bensalom, 2003, 38.
55 YVA-P.32-3/9–10. Beszámoló egy romániai tijulról [Hochhauser Zoltán]. 1944. április 14.
56 HA-YYA-D.1.718. Levél a Jeruzsálemi Mentőbizottság Központjától az isztambuli Mentőbizottságának. 1944. április 15.

Hácioni kisebb mértékben működött együtt, tagjai szinte kizárólag lengyel zsidókból tevődtek össze. Ők a Nagyvárad–Arad irányon létesítettek saját útvonalat.[57] A Bné Ákivá karakteres vezető hiányában alig lépett kapcsolatba a társaikkal, a Betár pedig politikai-ideológia okokból évek óta ki volt zárva a cionista koordinációból.[58] Ezzel kapcsolatban a hálózatban feltűnő a Betár kevés kapcsolata, ami összefügghet azzal a ténnyel, hogy a csoport nem indított tijulokat.[59] A Hágáná Bizottságban az egyes csoportokat azok vezetői képviselték: Dror Hábonim: Tzvi Goldfarb; Hásomer Hácáir: Rafi Benshalom, Mákábi Hácáir: Eli Sajó. Az együttműködésük hullámzó volt, de jellemzően az egymáshoz ideológiailag és politikailag közel álló csoportok tudtak jobban együtt dolgozni.

A csoportok közötti együttműködés első, kézzelfogható eredménye a határ menti előőrsök létrehozásában és működtetésében mutatkozott meg. A Dror Hábonimból még a német megszállás előtt Simon Izrael és néhány bajtársa Kolozsváron, az ottani cionisták segítségével derítette fel az illegális határátlépés lehetőségeit. Ők Tordára érkezve szintén Ari Hirsch segítségét vették igénybe.[60] Mivel Simon nem tért vissza a határ másik oldalára, és továbbutazott Bukarestbe; Kolozsváron a helyét Hana Ganz és Arányi István (Aser) vették át. Ők nemcsak csempészek révén küldtek át embereket Tordára, hanem önállóan is vezettek csoportokat.[61] A hatóságok mindkettőjüket elfogták, de később sikerült kiszabadulniuk. A Hásomer Hácáir és a Mákábi Hácáir szorosan együttműködtek, mindenekelőtt a nagyváradi útvonal kiépítésében. Tzvi Goldfarb, Eli Sajó, Moshe Alpan és később egy rövid ideig Zimmerman György (Dan) alkották az előőrsöt, akik szervezték az utat a határig, és csempészeket béreltek fel a veszélyes művelethez.[62] Goldfarb

57 Cohen, 1986, 84-85.

58 Cohen, 1986, 59–60; Révész, 2019, 173.

59 Cohen, 1986, 85.

60 MA-YYA-A.1245. Izrael Simon. *Bisvili há-hácálá be-Hungáriá [A megmentés útjai Magyarországon],* 1957.

61 YVA-O.3-2426/4–6. Hana Ganz-al készült interjú. 1962; Gur, David. *Brothers for Resistance and Rescue: The Underground Zionist Youth Movement in Hungary during World War II*, Jerusalem: The Society for the Research of the History of the Zionist Youth Movement in Hungary, 2009. 40.

62 Bensalom, 2003, 19–44; GFHA-534. Efra Agmonnal (Teichman) készült interjú. 1960. 15; Zimmerman, Dan. *Máávár Láráf Gávóáh [Átkelés egy magasabb szintre],* Ruthi Lion, 2010. 62.

Békéscsabán a Mákábi Hácáir tagjával, Diósi Jenővel együttműködésben létrehozott csempészútvonalon egyetlen csoport sem lepleződött le.[63]

A fent leírt szervezés több hetet vett igénybe, a határon átnyúló kapcsolatfelvételt számos nehézség hátráltatta. Erről számol be Perec Révész és Rafi Benshalom az Isztambulba küldött jelentésükben május közepén: „A második [tijul] már a kezdetektől fogva a legjobbnak tűnt számunkra, de Enzerből [Romániából] nem kaptunk híreket, sőt nem is volt kapcsolatunk, és sokáig nem is írtatok erről nekünk, többszöri kérésünk ellenére sem. Később megérkezett a hír, amit először itonim [újságok] hoztak, hogy Schunját és társait nitpassim [elfogták]. Később, ismételt kapcsolatfelvételi kísérleteinkre válaszul, kaptunk néhány üzenetet a Gwul [határ] területén élő chávéroktól, később pedig részletes levelet egy chávértól, aki különleges okokból ment oda ([Hochhauser] Zoli, akivel időközben már beszéltél). Amikor aztán láttuk, hogy onnan alijázási lehetőség van, a késői hírek, az elégtelen kapcsolatfelvétel és a szervezetlen derech [út] ellenére sem volt többé tétovázás. A szervezetlenség oka az, hogy tulajdonképpen nincs több cháverim odaát, mert vagy már alijázott, vagy nitpassim [elfogták], másrészt pedig a havereink [mozgalmi társak] a helyismeret hiánya miatt nem képesek megbirkózni ezzel a feladattal. Luzerir gwulban [határövezet] egyetlen haver van, akinek tulajdonképpen mindent köszönhetünk, amit ott eddig elértünk. Ma már kineveztünk és küldtünk társakat, akiknek át kell venniük a Mifal Irgun (vállalkozás) vezetését a túlsó oldalon. Elküldtük azokat is, akik ismerik a száfát [nyelvet]. Ma már ezt a derech [út] alijáhnak tekintjük […].”[64]

A határ román oldalán először az északról érkező halucok és észak-erdélyi zsidók segélykérése nyomán, spontán módon alakultak menekültügyi bizottságok. A legfontosabb Tordán jött létre, ahol Hirsch Arie a hatóságok elől bujkált. Ő folyamatos összeköttetésben állt a baloldali haluci mozgalmak kolozsvári és bukaresti tagjaival, így mozgalmi társaiknak segítséget tudott nyújtani, amikor azok először keltek át a határon Palesztina irányába.[65] Idővel stabil munkakapcsolatot alakított ki a Zsidó Ügynökség isztambuli Mentőbizottságával, ahonnan már részletes útmutatást és pontos utasítá-

63 YVA-O.3-3560288/7. Diósi Jenő (Jáákov) visszaemlékezése. 1965.

64 MA–YYYA-D.1.1359/617–621. Révész Perec és Rafi Bensalom jelentése Isztambulba. 1944. május 19. 2.

65 SIHS, Tanúságtételek (4 d.), R3h9/1–7. Hirsch Arie visszaemlékezése. 1977.

sokat kapott a tevékenységéhez.[66] Rövidesen összefogott a tordai hitközség főtitkárával, Finkelstein Arnold Dáviddal, aki párhuzamosan a kolozsvári ortodox zsidóknak nyújtott menedéket. Rövidesen csatlakozott hozzájuk Moskovits Károly, hármuk tevékenysége képezte a Tordai Mentőbizottság magját.[67] Nemcsak a halucoknak, hanem azoknak a személyeknek is segítséget nyújtottak, akik bizonyos összegért cserébe kérték a csempészés megszervezését. A Tordai Mentőbizottság tevékenységét a Bukaresti Palesztina Hivatal, és az intézményen keresztül a Zsidó Ügynökség Mentőbizottsága finanszírozta. A pénzügyek természetesen itt sem voltak teljesen problémamentesek, mivel a központból a segítségnyújtást és a pénzügyi támogatást pártalapon kívánták elosztani, ami ellen a helyi csoport tiltakozott.[68]

1944. április és augusztus között a román–magyar határon átszökött halucok és a zsidó menekültek mintegy 70-80%-a Aradra érkezett.[69] Itt ösztönösen – a felmerült igényekre válaszul – fejlődött ki egy önálló mentési bizottság. A helyi ortodox hitközség a magyarországi Ortodox Mentőbizottsággal fenntartott laza kapcsolataira építve kezdte meg először ortodox zsidók, majd minden menekült mentését és támogatását.[70] Közben a bukaresti cionisták támogatásával a helyi és menekült halucok is megszervezték magukat. Kiemelt szerepet kaptak Jaakov Rosenberg, Tzvi Bassei és Moshe Moskowitz, akik új csempészútvonalakat alakítottak ki, menekülteknek segítettek, hogy a román fővárosba jussanak, sőt még Budapestre is küldtek futárokat, hogy értesítsék az ottani haverokat a szökés lehetőségéről.[71] Az idő előrehaladtával egyre több haluc jutott át a határon, a budapesti központi utasítások szerint egyesek a határ másik oldalán kapcsolódtak be az akció támogatásába.[72]

---

66 Dániv, Menáchem. *Hácholmim váhábonim: Hábonim Btránszilvánia váhéhongária Dror – Hábonim Bromániа 1932–1949 [Az álmodók és az építők: A Hábonim Erdélyben és Magyarországon, Dror-Hábónim Romániában 1932–1949],* Ám Jiszráél Bét HáCánchán: Kibuc Mágán, 1998. 248.

67 Finkelstein, 1958, 16–26.

68 GFHA-14959. Hirsch Arie levele bukaresti barátainak. 1944. június 2.

69 Tibori-Szabó, 2001, 141–142.

70 *The Jewish people of Arad: life and history*, Haifa: M. Lachmann Ltd., 2000. 106–107; SIHS, Romanian Unit III (42 d.). R3C15/2036. Jegyzőkönyv Lipa Teitlbaum szökéséről.

71 MA–YYA-D.1.976/3. Tzvi Bassei és Moshe Moskowitz levele Bukarestből Nathan Schwalbnak és Heini Bornsteinnek. 1944. július 20. 3; YVA-O.3-4408428/1–44. Jáákov Rosenberg visszaemlékezése.

72 Aradra érkezett például Gardos József, a Dror Hábonim, illetve Zimmerman György, a Hásomer Hácáir mozgalmakból, akik a csempészés szervezése mellett a menekültek

Romániában a mentéshez és a segélyezéshez szükséges finanszírozást a Bukaresti Palesztina Hivatalban elkülönített mentési és segélyezési alapból, illetve közvetlenül a Zsidó Ügynökségtől kapták. Jelentésükben például a román halucok júliusban arról számoltak be Nathan Schwalbnak, hogy 80 millió lejt költöttek a tijulra, de annak „intenzívebb lebonyolításához legalább 150 millió lej szükséges".[73] Augusztusra kialakult a tijul Jeruzsálemből történő stabil finanszírozása. Ahogy a Zsidó Ügynökség Ifjúsági Alija Osztályának feje, Moshe Kolodny augusztusban részletezte az intézmény többi vezetőnek írt levelében: „Százak haladtak zászlaikkal a román határ felé. Rejtőzködve, lopakodva és »potyautasként« Romániába menekültek abban a reményben, hogy onnan alijázni tudnak. Ezt a mentési útvonalat mi finanszírozzuk. Úgy döntöttünk, hogy (augusztusban) Magyarországra több mint húszezer lírát utalunk át, és a határon átkelőket is segíteni kell. Ezért tízezer lírát is át kell utalnunk Romániába."[74]

Aradon a cionisták és az ortodoxok együttműködése példaértékű volt.[75] Általában is elmondható, hogy a halucok és menekültek fogadásában jelentős, addig kevéssé látott kooperációra került sor a cionisták és az ortodox szervezetek között. Mindamellett a Magyarországról átszökött ortodox elöljáróságok és a romániai Águdáth Jiszráel sűrű panasszal éltek a cionista és zsidó intézmények felé amiatt, hogy az ortodox mentési hálózat állítólagos diszkriminációt szenvedett el a cionisták részéről.[76] Túlzók lehettek és politikai ellentétek húzódhattak meg ezeknek az állításoknak a hátterében, mivel a cionista oldalon ennek nem találunk nyomát.[77]

A menekítési, de elsősorban a segélyezési hálózat kiterjesztésének nagyobb lökést adott Marton Ernő, az erdélyi cionista vezető Bukarestbe érkezése – szintén menekültként. Marton erdélyi cionistákból, értelmiségiekből és spontán szerveződő mentéseket segítő alakulatokból egységes csoportot szervezett maga köré. A Menekültügyi Bizottság (teljes nevén Észak-Erdélyi Zsidó

elhelyezését, dokumentumokkal ellátását végezték. Gur, 2009, 104; MA-YYA. D.1.976. Moshe Moskowitz levele Nathan Schwalbnak. 1944. július 20.

73 MA–YYA-D.1.976/3.

74 Massuah Archive (MA). 19710/1–2. Moshe Kolodny levele a Zsidó Ügynökség Végrehajtó Bizottságának. 1944. augusztus 8.

75 *The Jewish people of Arad,* 2000, 107.

76 SIHS-42-R3C15/2028. A román Agudat Jizráel jelentése; R3C15/2036.

77 GFHA-38141. Marton Ernő jelentése a magyar zsidók mentéséről és segélyezéséről.

Menekültek Segélyezési Bizottsága) a bukaresti cionista Palesztina Hivatal égisze alatt működött azzal a céllal, hogy a magyarországi zsidók menekülését segítse. Először több, határ menti településen megszervezte a menekültek fogadását, elszállásolásukat, majd továbbutazásukat. Ilyen segélypontok jöttek létre Belényesen, Gyantán, Segesváron, Szebenben és Temesváron is.[78] A szervezet élén Marton állt, aki elsősorban koordinációs feladatot végzett a különböző befogadóhelyek, a bukaresti Palesztina Hivatal és a finanszírozást biztosító Zsidó Ügynökség és a Joint között.[79] Ezek támogatásával a Menekültügyi Bizottság a határon át folyó szökéseket pénzelte, hamis igazolványokat és munkavállalási engedélyeket szerzett, és lefizette a hatóság embereit, hogy azok a menekülteket megkíméljék. A román zsidó vezetők a határ mentén létrejött mentőcsoportokkal együttműködve gondoskodtak 2500 személy biztonságos átjutásáról, elhelyezéséről és Palesztinába történő kivándorlásáról.[80]

A magyar zsidók illegális határátlépéssel történő menekítése nemcsak a cionista szervezeteket mozgósította. Ez a lehetőség más nemzetközi zsidó szervezeteket és a szövetséges hatalmak menekültügyi intézményeit is mozgósította. A Zsidó Világkongresszus például olyan műveletet dolgozott ki, amely lehetővé tette volna, hogy kisebb haluci csoportok a Tito vezette partizánok által irányított területekre szökjenek. A kongresszus küldöttei kapcsolatokat létesítettek a különböző régiók földalatti cionista aktivistáival, és jelentős összegeket utaltak át nekik a terv előkészítése céljából. Az akcióhoz a londoni és amerikai külügy is csatlakozott.[81] Azonban a Jugoszlávia felé való szökés kivitelezhetetlennek tűnt, emiatt teljes kudarcba fulladt. Az amerikai Háborús Menekültügyi Hivatal (WRB) delegátusai Bernből és Isztambulból folyamatosan továbbították a gyűjtött információkat feletteseiknek Washingtonba.

---

78 SIHS-23-IV-2-II.85/1. Goldberger Leó jelentése az Észak-Erdélyi Kuratórium működéséről. 1944. december; GFHA-38141. Marton Ernő jelentése a magyar zsidók mentéséről és segélyezéséről.

79 SIHS-23-IV/2-II/25. A tordai és ludasi hitközségek vezetőségének levele Marton Ernőhöz.

80 Vago, Bela. „Political and Diplomatic Activities for the Rescue of the Jews of Northern Transylvania (June 1944 – February 1945)" in *Yad Vashem Studies* 6, 1967, 156–173; Olosz Levente. „Marton Ernő a holokauszt árnyékában: meneküléstől a mentésekig" in Bödők Gergely, Gali Máté (szerk.). *A történelem bennünk él. Tanítványi tisztelettel Romsics Ignácnak*, Budapest: Kocsis Kiadó, 2022. 332–333.

81 SIHS-42-R3C15/2032. J. M. Martin Háim Weizmann-nak. 1944. április 24; Segev, Zohar. *The World Jewish Congress during the Holocaust: Between Activism and Restraint*, Berlin: Walter de Gruyter, 2014. 165–166. https://doi.org/10.1515/9783110320268

A magyarországi zsidók Romániába, majd lehetőleg Palesztina irányába folyó menekülése összhangban állt a WRB célkitűzésével. Munkájuk középpontjában az a törekvés állt, hogy olyan kereteket alakítsanak ki, amelyek lehetővé tették az üldözöttek számára a náci befolyás alatt álló területek biztonságos elhagyását.[82] Mint a svájci delegátus a WRB vezetőjének és a külügyminisztternek kifejtette jelentésében: „[A magyarországi zsidók] Romániába való menekülése a fentiekben hivatkozott módon jelenleg a román kormány részéről nem ütközik akadályba. Bár ez az útvonal veszélyekkel jár, az itt végzett megfigyelés alapján ez az útvonal kínálja jelenleg a legjobb lehetőséget a Magyarországról történő evakuálásra jelentős számú menekült esetében." Szerinte az útvonal használatához három forrástípusra volt szükség: anyagi források a menekültek dokumentálására, etetésére és ruházására, valamint segítők alkalmazására, gondosan kiválasztott személyzet, illetve a románok hallgatólagos beleegyezésének fenntartása.[83] A WRB a felrajzolt mentési hálózaton keresztül próbált anyagi és diplomáciai eszközökkel hozzájárulni a felvázolt problémák leküzdéséhez. Emellett nemegyszer a szövetségesek diplomáciai apparátusukat, néha a hírszerzési hálózatát is latba vetették azért, hogy a magyar zsidók megmentését, így az illegális határátlépést megkönnyítsék.[84]

A mentési hálózat szerepe a mentésen és segélyezésen kívül a politikai nyomásgyakorlásban is kimutatható. A romániai tijul viszonylagos sikere valószínűleg annak a szerencsés ténynek tudható be, hogy bár hivatalosan a román hatóságok 1944. május 16-án olyan rendelkezést léptettek életbe, amely a tiltott határátlépést agyonlövéssel büntette volna, a határőrök ezt a parancsot soha nem teljesítették.[85] Sőt, bizonyíthatóan központi utasításnak téve eleget, a magyarországi zsidóüldözés előrehaladtával párhuzamosan a román határőrök egyre elnézőbb magatartást tanúsítottak a menekültekkel szemben.[86] Jóllehet nehezebben megfogható a hálózaton keresztül gyakorolt

82 Sziszkoszné Halász, 2014, 221.

83 YVA-P.12-87/33–34. Roswell McClelland jelentése az Amerikai Külügyminisztériumon keresztül a WRB washingtoni központjába. 1944. július 28.

84 Sziszkoszné Halász, 2014, 225–228; Aronson, Shlomo. *Hitler, the Allies, and the Jews*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 262–276. https://doi.org/10.1017/CBO9780511511837

85 YVA-P.6-96/342. A Román Csendőrség Főfelügyelőségének jelentése. 1944. május 16.

86 Tibori, 2001, 79–80.

politikai nyomás vagy diplomáciai ügyeskedés, kétségtelen, hogy a menekültekkel kapcsolatos pozitív politikai döntés a hálózat működésének tudható be. A hálózatból bizonyíthatóan többen is kísérletet tettek az engedmény elérésére, egyesek később a sikert maguknak vagy szervezetüknek tulajdonították. Minden bizonnyal fontos szerepe volt ebben Marton Ernőnek, aki régi politikai kapcsolatait felhasználva találkozott a belügyminiszterrel, akit sikerült meggyőznie a menekülő zsidók elfogás utáni azonnali kivégzését előíró korábbi parancs visszavonásáról.[87] Az is bizonyosra vehető, hogy két zsidó vezető, Wilhelm Filderman és Zissu is már május végén kapcsolataikat latba vetve igyekeztek elérni, hogy a román kormány legyen szolidáris a magyar zsidókkal, és a határok megnyitásával segítsék megmenekülésüket.[88] A Háborús Menekültügyi Hivatal igen magabiztos törökországi képviselője, Ira Hirschmann a háború után arról számolt be, hogy több ízben tárgyalt román diplomatákkal és egy miniszterrel is. Hirschmann úgy gondolta, hogy a nekik fizetett kenőpénz komoly nyomásgyakorlás volt, aminek köszönhetően Románia változtatott zsidópolitikáján, a többi között szemet hunyt a magyar zsidó menekültek illegális határátlépése felett.[89] Mindeközben azt sem szabad elfelejteni, hogy a román kormány magatartása a zsidóság iránt már 1943-tól folyamatosan pozitív irányba változott. Következésképpen az ekkorra már megengedőbbé vált román zsidópolitika, valamint az akkori nemzetközi politikai és hadászati fejlemények előfeltételei voltak a fent említett személyek sikeres közbeavatkozásának a német nyomásra meghozott tűzparancs kapcsán.[90] Nem kevésbé számított az sem, hogy Bukarest az 1941-ben elcsatolt Észak-Erdélyt román földnek tartotta, az onnan menekülőket pedig egykori román állampolgároknak.[91]

87 [Marton Ernő]. „Megmenekülésem története" *Új Kelet*. 1970. szeptember 4. 12; Marton egyik munkatársa, Benedek Pál egyenesen azt állította néhány hónappal később, hogy az eredmény egyedül Martonnak köszönhető. Lásd: SIHS-23 – III/4. Dr. Benedek jelentése az Észak-Erdélyi Zsidó Kuratórium tevékenységéről. 1945. február 25.

88 YVA-P.6-96/342. Feljegyzés.

89 Sziszkoszné Halász, 2014, 227; Erbelding, 2018, 90–91.

90 Ioanid, Radu. *The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940–1944*, Chicago: Ivan R. Dee, 2000. 243–249.

91 YVA-P.6-96/344–345. Feljegyzés a menekültek jogállásáról. 1944. május 26.

Összegzés

A tanulmány a hálózatkutatás módszertanával vizsgálta a magyar zsidók mentésének körülményeit. Ennek alapján elmondható, hogy a magyarországi cionista mozgalom egy olyan transznacionális hálózat része volt, amely nemcsak egész Európát szőtte át, hanem az ázsiai és amerikai kontinensre is átnyúlt. A hálózatban a cionizmus változatos intézményei mellett zsidó segélyszervezetek, az ortodoxok közösség átmentésére létrejött szervezetek, valamint állami, illetve diplomáciai entitások is beletartoztak. A román oldalon eddig elhanyagolt, de fontos tényező, hogy ott is hálózatként működött, amelyből a Marton-féle mentőbizottság, a román halucok és a cionista vezetés is meghatározó mértékben kivette a részét.

1944 tavaszán-nyarán a Kasztner-vonat mellett a tijul volt a legeredményesebb mentési akció, amivel a magyarországi cionisták próbálkoztak. Az akcióban közvetlenül vagy közvetetten részt vett személyek a háború után nemritkán saját személyüknek, de még inkább bizonyos csoportoknak tulajdonították az illegális határátlépések eredményességét.[92] Mivel a témát később feldolgozó történészek főként egy adott személy, csoport vagy szervezet dokumentumaira támaszkodtak, emiatt a megállapításaikban hajlamosak túlhangsúlyozni a vizsgált entitás szerepét. Ezért is annyira ellentmondásosak a mentésekről, de kifejezetten a tijulról írt munkák. Így a tijulok sikerességét írták már a Mentőbizottság érdemének, kizárólag a halucok bátorságának és ügyességének tulajdonították,[93] túldimenzionálták Marton Ernő vagy a tordai Mentőbizottság jelentős részvételét,[94] túlságosan kidomborították benne az Ortodox Mentőbizottság és Águdáth Jiszráel szerepét,[95] vagy többnyire a WRB háttérben zajló ügyködésével hozták összefüggésbe.[96] Nyilvánvalóan az összes szakembernek bizonyos mértékben igaza van, viszont a tanulmányban bemutatott hálózat, illetve az esettanulmányban felvázolt interakciók a kizá-

92 Kasztner, Rezső. *The Kasztner Report: The Report of the Budapest Jewish Rescue Committee 1942–1945,* László Karsai and Judit Molnár (szerk.). Budapest: Central European University Press, 2021. 109–110; GFHA-534. Efra Agmonnal (Teichman) készült interjú. 1960. 15; Finkelstein, 1958.

93 Ronén, 1998, 83–124.

94 Tibori, 2001, 46–142; Olosz, 2022, 332–336 (Olykor a szerző is kénytelen saját korábbi munkáit átértékelni.); Vago, 1967, 156–173.

95 Farberstein, 2014, 395–430.

96 Sziszkoszné Halász, 2014, 224–228.

rólagosság elvét megcáfolják. Ezzel szemben a kutatás azt bizonyítja, hogy a határon át megvalósuló mentéseket egy több országot, számos szervezetet és csoportot magába foglaló hálózat részeként kell értelmezni, amelyben minden egyes szereplő kivette a részét. A felrajzolt hálózatból kitűnik, hogy annak tagjai eltérő mértékben járultak hozzá az akció sikeréhez, ugyanakkor az is egyértelművé válik, hogy néhány ilyen szereplő nélkül a mentések minden bizonnyal szerényebb eredményeket értek volna el, ha egyáltalán létrejöttek volna. Ilyen kiemelt szerepet, vagyis csomópontot képezett a Budapesti és Isztambuli Mentőbizottság, a JDC svájci irodája vagy a budapesti Hásomer Hácáir.

A mentések transznacionális vagy nemzetközi jellegére korábbi kutatások is rámutattak,[97] a legújabb tudományos vizsgálatok pedig kiemelt jelentőséget tulajdonítanak neki. Esther Farberstein is hasonló megállapításra jutott, aki szerint az ortodox intézmények mentési törekvéseiben Budapest központi csomópontként szolgált az információk továbbításában, és jelentős hatást gyakorolt a mentési erőfeszítésekre.[98] Paroz Jean-François rámutat, hogy a Budapesten küldetést teljesítő diplomaták akciói több kormány és nemzetközi szervezet összehangolt fellépésének az eredményeiként születtek meg, nem egyéni akciók eredményei voltak.[99] Sokatmondó az egybeesés a tijul kapcsán végzett másik friss kutatással, amelynek következtetései teljességgel összhangban vannak e tanulmány megállapításaival. Bálint Barnabás szerint a tijulra egy összetett mentési akciósorozatként érdemes tekinteni, amely több szervezet együttműködésén alapult, beleértve a haluci mozgalmakat, a Budapesti Segély- és Mentőbizottságot, valamint erdélyi zsidó és cionista csoportokat. Finanszírozásának számottevő részét az isztambuli Segély- és Mentőbizottság biztosította. Bár a tijul nemzetközi jellegű akcióként szerveződött, mégis erősen támaszkodott a helyi módszerekre és az ott tevékenykedő emberek erőfeszítéseire.[100]

97 Cohen, 1986, 144; Kranzler, 2000, 15–43.

98 Farberstein, 2014, 191.

99 Paroz, 2022, 10.

100 Balint, Barnabas. „The Tiyul: Rescuing Jews by Smuggling across the Hungarian-Romanian Border" in John Paul Newman, Ljubinka Škodrić, és Rade Ristanović (szerk.). *Anti-Axis Resistance in Southeastern Europe, 1939–1945: Forms and Varieties,* Berlin: Brill, 2023.

A találó megállapítást talán érdemes még tovább kiterjeszteni a hozzájáruló szereplők körére, nemcsak a helyi haluci csoportokra és cionista vezetésre, hanem a különböző diplomáciai, zsidó, cionista segélyszervezetekre is, amelyek mind-mind hozzájárultak valamilyen mértékben és formában néhány ezer ember megmentéséhez.[101] Történészek és lelkes biográfiaírók évtizedek óta ontják az életrajzokat vagy a mentési csoportokról, szervezetekről szóló beszámolókat. Ezekben nemegyszer a hagiográfia határait súrolva igyekeznek az adott személy vagy szervezet érdemeit kidomborítani, gyakran túlhangsúlyozva azokat. E tanulmány és számos, a közelmúltban folytatott kutatás alapján érdemesebb lenne a magyarországi zsidó önmentéseket rendszerszintű megközelítést alkalmazni, amelyben az egyének és szervezetek nemcsak egyéni teljesítményükkel járultak hozzá a mentési akciókhoz, hanem hálózatban betöltött szerepükkel és kapcsolataik kiterjedtségével is. Mindamellett fontos észben tartani, hogy a hálózat nemcsak előremozdította az eseményeket, hanem állandó belső konfliktusok és külső akadályok is korlátozták annak hatékonyságát. Ezeket a nehézségeket folyamatosan el kellett hárítaniuk, vagy alkalmazkodniuk kellett a helyzethez.

Amikor 1943 elején Eliezer Kaplan, a Zsidó Ügynökség pénzügyminisztere visszatért az első isztambuli látogatásáról, ahol felmérte az ottani Mentőbizottság kiadásait és lehetőségeit, a kényszerű kezdeményezést ahhoz hasonlította, mintha sötétben próbálnának nyílvesszővel célba találni.[102] Vagyis a cionista központi intézmény annak ellenére kezdte meg a pénzgyűjtést és a források átcsoportosítását az európai zsidók megmentésére, hogy úgy gondolták, az ablakon kidobott pénz lesz. A visszajelzések és a mentésekben részt vevők nyomásának hatására a folyamat felgyorsult és kiszélesedett, egyre nagyobb

101 Tanulmányomnak nem célja a tijul akció és a határokon át zajló spontán szökések történetének teljes ismertetése, ennélfogva a sikeresen átjutott emberek számának pontosabb megállapításától itt is tartózkodom. Azonban annyit érdemes megjegyezni, hogy a korábbi, általában a résztvevők emlékezetén alapuló megállapítások, miszerint 5-6 ezer vagy akár 10 ezer számban szöktek át halucok és észak-erdélyi zsidók a határon, erősen túlzóak. Az események idején keletkezett dokumentumok egyértelműen bizonyítják, hogy összesen 200-300 halucnak sikerült épségben túljutnia a határon, illetve 1500-2000 további nem cionista zsidónak, akik bizonyos esetekben támaszkodni tudtak a cionista hálózatra is. Lásd: Bensalom, 2003, 55–56; MA-YYA. D.1.976/3. Tzwi Bassei és Moshe Moskowitz (Bukarest) levele Nathan Schwalbnak. 1944. július 20.

102 Friling, 2005, II., 94.

pénzeket különítettek el a különböző mentési akciókra.[103] Végül is Kaplan részben tévedett, hiszen, bár számos mentőakció kudarcot vallott vagy jelentéktelen eredményt hozott, a közben kiépített információs hálózatnak köszönhetően a magyar zsidók esetében a pénzek jó része mégis célba ért. Elég, ha arra gondolunk, hogy a tijulhoz szükséges hamis papírok gyártását, futárok felbérlését, hatóságok megvesztegetését, halucok és menekültek segélyezését, majd némelyek alijáját ezekből a forrásokból fedezték.

Mivel a felrajzolt gráfhálózat statikus, emiatt korlátozottan lehet alátámasztani bizonyos megfigyeléseket. Mindazonáltal hipotézisként célszerű felvetni, hogy a holokauszt időszakának egészén a mentési törekvések egy visszacsatolási mechanizmusban teljesedtek ki. Az üldözött zsidók egyes csoportjai saját megküzdési vagy túlélési tapasztalataikról jelzéseket küldtek velük kapcsolatban álló ellenálló csoportoknak vagy semleges államokban székelő szervezeteknek. A szervezetek a megismert módszereket fejlesztették, csiszolták, vagy további szervezeteket vontak be, majd a hálózaton keresztül visszaforgatva igyekeztek azt minél hatékonyabban, nagyobb számú személyre kiterjesztve alkalmazni. Számos, erre utaló történet ismert. A latin-amerikai védleveleket a Ładoś-csoport kezdeményezte még a lengyel zsidók körében, majd több más szervezet mellett a Háborús Menekültügyi Hivatal karolta fel az ötletet, és Carl Lutz segítségével dolgozta ki a legsikeresebb magyarországi mentőakcióvá.[104] Hasonló konstrukcióban zajlottak a Budapesti Mentőbizottság nácikkal folytatott tárgyalásai is, mivel azok a cionista politika felhalmozott tapasztalatán és bevett gyakorlatán alapultak.[105] Ahogy az esettanulmányban is bemutattam, a tijulnak is a háború kezdetéig visszanyúló előzményei voltak, az évek alatt felhalmozott tapasztalatot az információs és pénzügyi hálózattal kiegészítve alkalmazták 1944 tavaszán–nyarán is.

Ebben a tanulmányban a hálózatelemzés egy kis szeletét végeztem csupán el, egy adott időszak és adott mentési célkitűzésre kihegyezve. Sőt, alapkutatások hiányában vagy a források korlátozott hozzáférhetősége miatt bizonyos szereplők így is kimaradtak (a lengyel ellenállás és a lengyel-zsidó menekült-

103 Porat, Dina. *The Blue and the Yellow Stars of David: The Zionist Leadership in Palestine and the Holocaust, 1939–1945*, Cambridge: Harvard University Press, 1990. 75–84. https://doi.org/10.4159/harvard.9780674436183

104 Moorhouse, 2023; Paroz, 2018, 121–129.

105 Bauer, Yehuda. *Jews for Sale?: Nazi-Jewish Negotiations, 1933–1945*, Unabridged: Yale University Press, 1994. 5–168.

ügyi szervezetek Magyarországon, a szövetségesek hírszerző szolgálata vagy egyes diplomáciai missziók), illetve a kapcsolatok súlyozásától is eltekintettem. Azonban ebből a kis betekintésből is bizonyosan egyértelművé vált, hogy a módszer hatalmas potenciált rejt magában. Egy, egész Európára kiterjedő hálózat, amely lefedi a mentési erőfeszítésekben érdekelt összes szereplőt és azok kapcsolatrendszerét, valamint annak időbeli dinamikájának feltérképezése egy skálafüggetlen hálózatban, segíthetne abban, hogy alaposabban megértsük a mentési folyamatokat. Ennek köszönhetően jobban kikristályosodna egyes szervezetek és személyek pontos szerepe, világossá válna, hogyan formálódtak ki az általam is bemutatott csomópontok, és miként oszlottak meg az erőforrások és kapcsolatok egymás között.